

УДК 821.161.2

Національна ідентичність української молоді
в повісті «Бурлачка» І. С. Нечуя-Левицького
III

За допомогою типологічного аналізу в статті досліджується національна ідентичність української молоді в повісті «Бурлачка» І. С. Нечуя-Левицького.

Ключові слова: національний, ідентичність, народницький напрям, українська молодь, дошлюбні стосунки, звичай, сім'я, повість, психоаналіз.

Using typological analysis the national identity of Ukrainian youth in the story «Burlachka» («Handmaiden») I. Nechuiia-Levyts'koho is analysed in the article

Keywords: national, identity, populist direction, Ukrainian youth, premarital relations, customs, family, story, psychoanalysis.

С помощью типологического анализа в статье анализируется национальная идентичность украинской молодежи в повести «Бурлачка» И.С. Нечуй-Левицкого.

Ключевые слова: национальный, идентичность, народническое направление, украинская молодежь, добрачные отношения, обычай, семья, повесть, психоанализ.

«Кристалізація» національної свідомості І. С. Нечуй-Левицького та інших українських письменників і культурних діячів формувалася єднанням зусиль однодумців, а часом і в полеміці. Саме на той час загостреними були соціальні питання доби, а в соціальних потребах українського народу окреме важливе місце займала художня література. Ці проблеми піднімаються Михайлом Драгомановим у статті «Українське письменство 1866 — 1873 років» та в «Листи на Наддніпрянську Україну», де неодноразово згадував творчі здобутки І. С. Нечуя-Левицького як письменника і публіциста, висловлюючи разом із схваленням і критичні зауваження до його творчості.

Серед українських письменників у названій статті М. Драгоманов відзначає І. С. Нечуя-Левицького за неабияку художню майстерність при написанні різних за жанрами творів («Дві московки», «Гориславська ніч, або Рибалка Панас Круть», «Причепи, картини з життя Волинської України»): «До оповідань д. Нечуя, по-перше, можна зовсім прикласти те домагання, що стало аксіомою в російській белетристиці, а то, аби образи скусних творів були взяті з дійсності, а не з вільної фантазії автора, так що коли іноді критик-читач завважає у д. Нечуя відхили від сеї аксіоми, то може, звертаючися з докором до автора, покликатися й на його власний примір. Окрім того, у д. Нечуя ви зустрінете справді особи й образи, а не лише наміри та конспекти» [7, с. 275].

У «Листах на Наддніпрянську Україну», написаних пізніше (1893), М. Драгоманов відверто висловлює свою думку про вартість епічних полотен українських письменників з життя різноманітних соціальних представників українського народу. Згадав він і про творчість Івана Нечуя-Левицького: «Відповідно соціальному напрямку українства під кінець 70-х років і Нечуй, після своєї проби написати «високий» роман український («Хмари»), проби невдачної і з літературного, і з ідейного боку (Радюк просто смішний

дурень!), написав соціальні романи з життя народного: «Кайдашева сім'я», «Бурлачка», «Микола Джеря», — безспорно вкупі з «Двома московками», — найліпші його твори («Микола Джеря» напечатаний в 1883 р., але цифр наших 70-ті і 80-ті роки нічого брати буквально, а приблизно (примітка М. Драгоманова. — Л. К.)) [6, с. 131].

Не всі погляди М. Драгоманова знаходили однозначну підтримку в колі української інтелігенції. Емоційний Борис Грінченко сходився з ним у полеміці в часописних війнах про соціальні та національні питання українського народу [Див.: 4]. На думку М. Наєнка, протистояння до «власне літературних справ мало й не дуже прямий стосунок» [18, с. 99]. Відповідаючи, Б. Грінченко теж не міг обійтися без згадки творчості Івана Нечуя-Левицького [Див.: 4, с. 71]. М. Наєнко підкреслює, що суперечки між М. Драгомановим та Б. Грінченком стосувалися ідеології, а з них вартісним для української літератури залишилися думки про методологію літературних поглядів, які були фактично однаковими: «За межі історичної школи вони обидва не виходили, лише увиразнили в ній напрям цієї школи, який пізніше буде названий народницьким» [18, с. 100].

Івана Нечуя-Левицького не можна було однозначно причисляти до будь-якої партії чи прихильників певної доктрини, як зауважує І. Франко [25, с. 371]. Автора «Бурлачки» І. Франко насамперед бачив письменником, що піклувався про художні якості своїх творів: «був артистом, творцем живих типів» (розрядка І. Франка. — Л. К.) [25, с. 372]. Вірним є спостереження Сергія Єфремова, що І. С. Нечуй-Левицький виступив «на літературне поле» з «цілою програмою власної літературної діяльності» [8, с. 437].

Зміст програми белетриста на фоні несприйняття українства російськими науковцями, письменниками, публіцистами, культурними діячами, офіційною владою Російської імперії послідовно розкривається в думках автора про потребу виділення українству місця в імперському освітньо-культурному просторі. На думку Івана Нечуя-Левицького український «матеріал» «безконечний», тому українські «реальні художники-писальники» не повинні «перелазити в чужі городи», вивчати й відображати великоросійське життя, котре має великі відмінності від українського. Тим хай займається великоросійське письменство, а українське має бути «фокусом для своєї громади» [20, с. 71]. Окремої уваги (що заслуговує повноцінної розвідки) в ряду старань для виявлення ідентичності українського народу заслуговує спроба письменника подати ескізно українську міфологію у праці «Світогляд українського народу» [Див.: Список використаної літератури].

Авторський світогляд завжди можна відшукати в тексті, тому, як зазначає Оксана Веретюк, «**автор** (виділення жирним шрифтом О.В. — Л. К.), свідомо чи не свідомо, спрямовує на читача ідентифікатори своєї етнічності, національної ідентичності та національної ідентичності свого твору (творів)» [2, с. 69]. Про загальну роль автора у тексті говорить О. М. Вознюк: «На основі змалювання авто- та гетеро-образів письменник

дає певні маркери для читача, який може інтерпретувати їх значення для ідентифікації авторської позиції у творі. Роль таких маркерів можуть виконувати й своєрідні слова-ключі, які через свою негативну, позитивну або ж нейтральну конотацію можуть сигналізувати авторську позицію щодо конкретного образу Іншого» [3]. Це спостереження яскраво відслідковується як у творчості українського письменства, так і в творчості І. С. Нечуя-Левицького.

Микола Жулинський зауважує, що Іван Нечуй-Левицький в останній чверті XIX ст. разом з іншими авторитетними українськими письменниками «потрапили в своєрідну ідеологічну пастку, зумовлену соціальними і національними домаганнями» [9, с. 250]. Однак вони усвідомлювали свою роль вождів у житті українського народу, тому далі шукали шляхів для роботи над його просвітою, підвищенням його освітнього та культурного рівнів: «Ідеологічна мобільність української літератури і мистецтва були історично зумовленою необхідністю. Потрібно було мобілізувати народні маси на згуртування сил, здатних вивести націю на державний статус її буття. І для цього максимально ефективного впливу на думки і почуття народу найкраще могли прислужитися реалістична література і мистецтво» [9, с. 250]. То була, як зауважує Володимир Панченко, «літературна практика тієї пори» [22, с. 60]. Крім усього велику роль відігравав індивідуальний світогляд письменника. І. С. Нечуй-Левицький крім художніх вимог до «реального художника-писальника» не забував і про національні: «В його душі повинна одсвітитись і перетворитись українська жизнь, що кипить або що плісніє кругом його» [20, с. 71].

Сам І. С. Нечуй-Левицький відповідально взявся за розгортання широкого полотнища народного і мужицького життя [20, с. 71], і, як стверджує у своєму дослідженні С. Єфремов, він зумів максимально широко охопити життя різноманітних верств української громади в усій сукупності її станових, статевих, сімейних ознак, проявів характеру, особистих досягнень, втрат, контактів [8, с. 437 — 438].

Не легко, однак, було І. С. Нечую-Левицькому надати свої художні твори читачеві в умовах державної протидії, його уміння друкуватися тоді, за признанням С. Єфремова, було «чудом» [8, с. 413]. Тепер, з відстані літ, коли за століттям скоро збіжить ще півстоліття, наївним бачиться сподівання М. Драгоманова на широке загальноросійське визнання оригінальності творчості автора «Причепи»: «Ми гадаємо, що швидше чи пізніше автор видасть повну збірку своїх творів у Росії (в Галичині вийшли в 1872 р. три розбирані нами повісті окремою книжкою, та при недостатці регулярних книгарських зв'язків між нашими центрами і Львовом се видання можна вважати задля Росії неіснуючим (примітка М. Драгоманова. — Л. К.)) і хто-небудь перекладе кращу його повість на російську мову, тоді наша публіка матиме можливість оцінити новий таланти у нашій літературі, який не уступає ні в чому кращим із молодих наших белетристів і при тому рисує той побут, у який, окрім нього, ніхто не заходив» [7, с. 279].

Однак в умовах «обрусення» цього не сталося в найближчі часи після публікації М. Драгоманова. Вийшли заборонні пункти імператорського Емського указу від 18 травня (ст. ст., 30 — н. ст.) 1876 року, які неймовірно ускладнили випуск української друкованої продукції [Див.: 20, с. 11 — 12; 24, с. 139 — 171]. Указ приголомшив українських письменників і культурних діячів, які на той час провели велику роботу по об'єднанню в культурні організації – «Громади», вели активну подвижницьку роботу. Їх нарікання влада не хотіла чути, взялася переслідувати найбільш активних, і багато проектів залишилися непечатими, або їх прийшлося згорнути [24, с. 151]. І. С. Нечуй-Левицький на той час перебував на офіційній роботі в Кишиневі, не цурався свого українства, очолював гурток з українців, будучи його діяльним учасником [8, с. 413]. Нелегальність заважала творчій письменницькій діяльності, на яку відволікався від бездоганної педагогічної роботи, що була відзначена винагородами. Він заслужив титули, ордени, поважну пенсію та більш вільно став почувати себе через неповних дев'ять років після Емського указу, коли вийшов у відставку і, переїхавши з Кишинева, поселився в Києві [Див.: 8, с. 414 і с. 475]. Відставці й виходу на пенсію «посприяли» «жандарми від освіти» [Див.: 16, с. 558].

Указ, підписаний імператором у місті Емську, був черговим актом антиукраїнського спрямування, який перешкодив своєчасному виходу з друку повісті «Бурлачка» та інших українських літературних творів. Це констатував І. С. Нечуй-Левицький у статті «Непотрібність великоруської літератури для України і для слов'янщини (Сьогочасне літературне прямування)»: «[...] а тим часом в Росії українську літературу за недовгий час покарали три царських укази, котрі забороняли й тепер забороняють друкувати українські книжки і навіть ноти з українськими піснями! Між заборонаю царською на цілі десятки літ траплялося всього по три-чотири роки, коли можна було друкувати не всякі, а деякі українські книжки» [20, с. 86].

З письменницькою діяльністю, друком своїх творів, як признається письменник у автобіографії, писаній по-українськи, повістяр мусив критися навіть від рідних і близьких [8, с. 474]. Він розумів настрої суспільства, знав про політичний поділ «великоруських» журналів і газет на дві категорії: європейську, або ліберальну («западники»), і на московську, або консервативну [20, с. 27]. Урядова політика підтримувала останню групу видавництв, карала інакодумців, зазначає він у статті «Органи російських партій»: «В Російській імперії, хто не згоджується з політикою урядовою всередині імперії, тому небезпечно мати свій власний погляд, небезпечно вимовлятися перед людьми на словах, а ще страшніше виявити свою думку в журналі... [...] Той письменник, що де в іншому європейському царстві одкупився б тільки кількома франками за сміливу думку, в Росії заплатив би половиною свого віку в тяжкій каторжній роботі в Сибірі» [20, с. 34].

Українська літературна справа потерпала від політизації видавничої справи, цензури, жорстокої до українських видань і лояльнішої до російських, серед яких І. С. Нечуй-Левицький особливо виділяв відзначений

брудними справами друкований орган колишньої російської столиці: «Одні консервативні «Московские ведомости» тоді панували, мали вплив на уряд, карали журнали, які їм були невгодні, і помогли заслати не одну безневинну душу на Сибір своїм шпiонством» [20, с. 34].

Письменник нагадує про згортання ліберального ставлення до українців після польського повстання 1863 року. Завдяки старанням професора Каткова «Московские ведомости» «видумали мисль про «обрусение окраин империи»: «Запанувала політика «обрусения», маючого на самім краю ціль скасувати всякі народності, де тільки їх захопила границя Російської імперії...» [20, с. 35]. Згадки про утиски та покарання з боку влади письменник рясно розсіяв по своїх трактатах, критикуючи думки про небезпеку українофiльства для державного устрою імперії [Див.: 20].

І. С. Нечуй-Левицький писав повість «Бурлачка» для українців фактично одночасно з підготовкою Емського указу проти українців. По суті відбувалося заочне змагання письменника і влади, яка тільки короткочасними періодами виявляла свою лояльність до української мови і її носіїв у межах імперії та афішувала своє піклування про народ. Майстер красного слова писав аби сприяти становленню могутності українського народу, а представники влади готували імператорові Олександрові ІІ документи про його знищення [24, с. 139 — 146]. Тимчасова по міркам вічності перевага виявилася на стороні влади, яка на різних рівнях одностайно та безкомпромісно боролася з українською ідеєю, мала підтримку в імперському суспільстві. Частина активних громадян стараннями уряду опинилася за межами України, ті ж, хто залишився, перебудовували свою роботу [24, с. 146 — 154].

І. С. Нечуй-Левицький у цей непростий час не передав «Бурлачку» одразу до видавництва [19, с. 618]. З його автобіографії відомо, що він був дуже обережний, мав продуману лінію поведінки: ніхто з близьких і рідних не мали постраждати через свою обізнаність із його діяльністю для возвеличення українського народу, його мови та історії [8, с. 474]. Заплутаність із точним датуванням повістей «Микола Джеря» та «Бурлачка» можна пояснювати скритністю автора в несприятливі для української літератури часи. Але сама ситуація відтворює цікаву та водночас тяжку історію надання автором переваги в друці тому чи іншому твору. Розв'язання її розкриває авторське розуміння своїх завдань як українського письменника в таких складних умовах.

Звертаю увагу на авторське прагнення у своїй творчості дотриматись гендерної рівності у відображенні життя та пригод заробітчан. Поряд з чоловіками він приділив увагу й жінкам. Якщо повісті, де піднімалися економічні, соціальні та національні питання, написані саме в такому порядку (мною вже згадувалися дати написання та друку повістей у другій частині статті в попередньому випуску: спочатку написана «Бурлачка» (закінчив на початку 1876 року, надрукував у Києві 1880 року), потім «Микола Джеря» (закінчена повість 1876 року, 1 грудня, надрукував у Львові 1878 року) [Див.: 7, с. 171]), то письменник виглядає непослідовним,

«вклинюючи» між творами про заробітчачан зовні нейтральну у соціальному плані повість «Кайдашева сім'я», що написана пізніше (середина 1879 року, також уперше надрукована у львівському журналі «Правда» 1879 року [Див.: 7, с. 171]), і більше присвячену питанням української сім'ї.

Обидві повісті, що передували виданню «Бурлачки», були друковані у Львові. Автор напевне міг би відіслати у Львів повість про життєву долю дівчини-жінки в умовах капіталістичної дійсності замість тих двох, але не став. Бачиться, що письменник, який прагнув широко охопити своєю творчістю українське життя, наче «притримав» її, аби не вийшов першим твір з «негероїчною постаттю», як називає Михайло Наєнко Василю [16, с. 539]. Так, реалізм породив нового героя – «негероя» [29, с. 201]. Для порятунку української ідеї в тій гострій ситуації, очевидно, потрібен був сильний бунтарській центральний персонаж як Микола Джеря. Його непохитний реалістичний образ овіяний власними ірраціональними мареннями та романтичними мріями-відчуттями Нимидори [16, с. 533]. Або ж треба було вдатися письменникові до співчутливого гумору, реалістичної іронії, аби заговорити з українцями про убогість їх життєвих горизонтів на прикладі проблем сім'ї Омелька Кайдаша [16, с. 542] й вилікувати вражений руйнуванням патріархальний світ українського селянського середовища.

Постать Василю з «Бурлачки» своїми негативними реалістичними якостями певного періоду життя не вповні відповідала утвердженню високої української ідеї, і її важко беззастережно долучити до когорти героїв. Однак вона належить до складного образу, показаного не однобоко, що характерно для творчості письменників-реалістів [29, с. 201]. Василю показана в розвиткові, ставши тим реалістично типовим прикладом дівчат-жінок-заробітчачок, що допускають перелюб, вдаються до дітовбивства, за що їм прощення не має бути, але за певних обставин вони здатні стати на шлях виправлення. І тут міру її «позитивності», як і будь-якого реалістичного героя, визначити важко. Текст дає нам зрозуміти, що автор був відвертим у змалюванні «кров'ю написаних» картин життя бурлачки Василю, і написавши таку річ «гаряче переживає її вольні й невольні гріхи та бруд, і читача примушує переживати разом з собою» [8; с. 463].

З християнських позицій треба простити Василю, вітати її виправлення. Автор-реаліст, взявши на себе таке завдання, залишився ніби на роздоріжжі літературних епох, в які не перейшов, залишаючись відданий реалізму: здійснюючи чудесне перетворення реалістичного персонажа він не захотів повернення до середньовічної агіографічної традиції, але й не наважився на вповні модерне письмо, хоч і тяжіючи до «реалістичного символізму» в своєму неоромантичному баченні героя [Див.: 17, с. 656-657]. Він відводить мало місця «вербалізації чуда», реалії якого мають бути «вписані в модель світу з її просторово-часовими параметрами», де «теоцентрична модель світу первісна у відношенні до людини та подій» [1, с. 168]. Автором для чуда і його піднесення до висот символу відведено кілька сторінок, на що є причини, сховані в позитивістській добі, де місця

теоцентризму залишалося все менше, а модерністичне сприймання світу ще лякало своєю новизною.

Життєвий шлях Василини поділений на кілька етапів. По суті їх у молодій українки сім: 1) життя у батьківській сім'ї; 2) робота на буряках; 3) робота у пана, 4) втеча від пана, народження і вбивство дитини, одужання після дітовбивства; 5) робота на фабриці; 6) створення власної сім'ї; 7) навідування до батьків у складі своєї сім'ї. З часу відзначення І.Франком вартості соціального змісту повісті «Бурлачка» як прикладу відображення «страшних процесів ... пролетаризації» українського селянства та жахливого «фабричного ладу» [25, с. 371] більше всього згадували повість саме за наявність п'ятого етапу – опису роботи на фабриці (С. Єфремов [8, с. 450], Н. Є. Крутікова [14, с. 19], М. К. Наєнко [16, с. 539 та с. 541]). Однак треба згадати, що повість цінна багатим матеріалом з життя українців, тому ілюстрацію опису краси українців літературознавці теж беруть з повісті (перший розділ (Н. Зборовська [Див. посилання в Ч. I: 5, с. 59], М. К. Наєнко [16, с. 539]).

Перший та останній етапи висвітлені найменше, просторово-часові параметри стиснені, події то затягуються, то насуваються неймовірно швидко. Це ті частини твору, де центральний персонаж, чиста душею і тілом, вирушає на заробітки (з благородною метою – заробити грошей для сім'ї та для себе) і повертається, після серії різних за тяжкістю гріхів, очищеною. Перший розділ починається виходом Василини на роботу, а закінчується вже її «молодими першими любощами» із Василем, спанням покотом з людьми в курені, і походом за грішми до пана по двох тижнях роботи [19, с. 16-17]. В останньому, найбільшому, шостому розділі автор довго змальовує боротьбу Івана Михалчевського за її руку й серце, зводячи їх уперше разом на богослужінні в церкві, а на останніх сторінках подає короткий опис кількох років героїні, в якій вже й повиростали діти, з якими вона повертається в батьківську хату [18, с. 148-152].

Автор в межах повістєвого жанру не ставить перед собою мети затриматись на описах дитинства та дівочтва Василини, коли в колі сім'ї, молодіжних груп та сільської громади формувався її характер. Вона виступає цілком сформованим центральним персонажем з перших рядків знайомства з нею. Як старша дитина сім'ї Прокопа Паляника дівчина вже вміє поратись по господарству, виконувати різні роботи, цілком самостійно поводитись між людьми поза батьківською сім'єю. Вона на «виданні», має природну жіночість з чистою ідеальною чутливістю, як і героїні творів Тараса Шевченка та інших українських письменників. Будучи підготовленою до самостійного життя, рішуче здійснює перший крок у його реалізації: вибирається з дозволу батьків на роботу. Для молодій особи це можна назвати проявом героїства, а її – героєм повісті.

Але далі кожен етап має свої дороги, які вона або свідомо вибирає, або, прислухаючись до серця, почуттів, проходить їх за інерцією, безвольно. Її позитивні якості (такі потрібні для отримання статусу «героя» твору) то зникають, то відновлюються. Середовище навколо неї негероїчне: покритки,

перелюбниці, злодії, п'яниці. Українка в середовищі українців, поляків, євреїв, білорусів, росіян то збивається на манівці гріха (перелюб з паном, дітовбивство, пияцтво, розгульний спосіб життя), ледь не йде з життя, то, пізнаючи їх невірний напрямок, покидає скритні, гріховні дороги, вибирається на рятівний відкритий і чесний битий шлях сімейного затишку. Закінчуючи так твір, автор вказує на звичай українців не вершити гріховних справ, не похвалитися ними, берегти свою честь. Хто цього не дотримувався, той намагався уникати людей, бо йти на люди можна було тільки в чистоті душі й тула.

Автор на прикладі Василини продемонстрував читачам головну свою думку: все, що лежить поза нормою життя людини, може виглядати легким, доступним, привабливим, але з таким життєвим багажем не можна з'являтися на людях, бо згодом відкривається страшна й погибельна суть позанормовості. А в кінцевому результаті текст красномовно свідчить про радість від дотримання звичаїв і традицій, які з комплексом своїх труднощів передбачають шлюб, народження дітей, вирощування їх та душевний спокій в колі сім'ї. Звичайно, спокій у сімейному житті може бути тільки в ідеалі, але напевно, що обставини сімейного життя Прокопа Паляника були відмінними від прикладу сімейного життя Омелька Кайдаша.

В сім'ї Паляників жили за усталеними споконвічними українськими принципами. В літературознавстві їх ще називають патріархальними. Однак в їх сім'ї присутня й гендерна рівність, за якою батько дає матері право наставляти дочку в науці життя. Світогляд, думки, дії персонажів, самої Василини обертаються навколо загальнолюдських принципів, сповідуваних з давніх часів. В цьому світоглядному просторі батько й мати були типовими представниками українського народу, які вирости в своїх сім'ях, були підготовлені до шлюбу, створили власну сім'ю, в шлюбі народили дітей, вирощували їх, дотримуючись звичаю, суспільних законів та норм християнської моралі, навчали провадити господарство, аби діти були справними сімейними людьми. Все це зрозуміло з тексту, який наводить їх монологічну та діалогічну мову, плин думок, поведінку в різних ситуаціях, реакцію на події та авторські відступи.

Батьки Василини люблячі і вимогливі, у тексті проглядається їх тривога за успіх, поведінку Василини, яка мала так само повторити їх звичайний правильний життєвий шлях, а за відхилення від нього заслужила на повчальні настанови: «Мати лаяла та й лаяти перестала» [19, с. 17]. Це в ідеалі, до якого старалася наблизитися більшість всіх звичайних українців, представників інших народів (у повісті зустрічаються сім'ї поляків, євреїв, білорусів). Більше відхилення від норми поведінки уже мало більші покаральні наслідки. І для Василини не треба було читати поетичний приклад Шевченкової Катерини. Автор залишає відкритим для читача проблему покарання батьками дочки за її гріховне життя висловленим Василиною здогадом під час повернення додому в кінці твору: «Тепер я йду до батька з своїм чоловіком; маю дочку й сина. А що б було, якби я була вернулася до батька тоді?». Вона не знала, що батьки її, маючи велику душу,

прощають її непослух і лихого слова не скажуть [19; 65]. Важкий то для героїні здогад, бо у неї є внутрішній суддя, тому й «сльози ринули річкою з її очей» [19, с. 152].

Письменник сфокусував свій погляд на специфічних життєвих дорогах своєї «негероїчної героїні», провів за нею читача, показуючи її радощі й горе, щастя й печаль. І тут треба сказати, що белетрист на прикладі образів повісті «Бурлачка» утверджував реалістичний тип художнього мислення, для якого використовуються дві «стратегічні можливості»: «по-перше, *типізації* (курсив Д. Чижевського. – Л. К.) при художньому зображенні «пересічних» представників певних народностей, верств і груп населення, по-друге (здебільшого паралельно з першим варіантом), змалювання унікальних екстремальних випадків – доведених до крайнього напруження ситуацій» [29, с. 201].

І. С. Нечуй-Левицький вивів Василю з батьківської хати чесною, працюютою та славною дівчиною, чутливою до сердечних справ. Вона не постала перед нами «людиною «не вищого сорту», представником «різних любителів легкого життя, спокусниць, вертихвісток та іншого ледащо», – як то звів до купи М. Наєнко певну соціальну групу «негероїчних постатей», починаючи розмову про «Бурлачку» [16, с. 539].

З перших же рядків вона постає роботящою та сумлінною дитиною звичайної української сім'ї. Вона була трохи схвильована, метушлива під час першого виходу у широкий світ, поміж люди, які відразу відзначали її красу. Однак красивій і незаплямованій героїні автор згодом після зародження чистих почуттів до парубка з її соціального кола, послідовно дає пізнати нищівну – з людиною панівного класу та згодом – життєдайну любов вільного робітника, ніби даючи зрозуміти, що в повсякденні бурлацько-заробітчанського життя були поряд висота і нищість любовних почуттів.

То була дорога, сповнена злетів і падінь, блиску й бруду. Всезнаючий автор завчасно зробив натяк, що в неї не все гаразд: «А тим часом над головою Василю збиралися чорні хмари» [19, с. 58]. Вона пробує боронити своє становище прислуги у пана в обговоренні з батьками, при конфліктах зі своїм колишнім коханим парубком, прислугою, з панами, роботодавцями та охоронцями на заводі, просто робітниками. Приховування правди Василю було недовгим, про її особливі стосунки здогадується оточення, і все стає явним для читача зі слів пана: «Чи то можна тобі тут zostаватись, та ще з дитиною?» [19, с. 64]. Ціна тому, що сталося має свої виміри: «Я тобі справлю новий керсет, куплю нові червоні чоботи, намисто» [19, с. 60]. Того всього люблячій Василю не треба...

Своєрідним вододілом характеристики образу Василю виступає повідомлення автора: «Василю опівночі породила сина» [19, с. 71]. Ці слова мають свій підтекст: коли хлопці обрізали косу, їй під насмішки покрили голову хусткою [19, с. 62]. І то ці рядки ні словом ні півсловом не виказували межу тих стосунків з паном, за які Василю ладна була вмерти [19, с. 58]. І в читача до слів пана була надія, що межа ще не переступлена, а значить і трагічного завершення може й не бути.

Народження і вбивство дитини породили чергову, але дуже глибоку кризу життя Василю, яку їй вдалося минути, однак в подальшому вона поступово все більше і більше відхилялася від дотримання звичаїв і норм поведінки дівчини і жінки, скочуючись у прірву гультьяства та п'янства. Здавалося, що після взаємостосунків із паном, шлях додому Василю закритий назавжди. Так думала і Василина, яка у монологів подає не тільки особистий світ почуттів і моралі, який може бути поранений від дій сторонніх людей (парубки обрізали косу, молодиці і наймити обсміяли її, на ранок ворота були вимашчені дьогтем та виставлена віха [19, с. 62]) а й «проявляє» як на фотографії навколо себе наявність поля відповідальності перед батьками та громадою свого села, перед якими соромно було показуватися [18, с. 62]. Ставши перед вибором: йти на суд батьків і села чи віддалитися від них, вона скористалась економічними та суспільними обставинами життя і пішла далі в світ, аби уникнути ганьби, бо пам'ятала про покарання для покритки, яке здійснили у її рідній Комарівці [19, с. 63-64].

Автор все-таки повернув її до батьківського порогу в славі: одруженою, з чоловіком та дітьми. У стабільному, унормованому звичаями, державними і християнськими законами житті навідування до батьків не є подвигом для їх дітей. Це норма. А в випадку з Василюю такий крок – виклик самій собі, батькам, громаді, суспільству. Це подвиг, що має ознаки агіографічного перетворення героя, хоча автор особливо не акцентує на християнському підтексті. Вона мала пропасти як блудниця, як дітовбивця, як празно-гуляща бурлачка-заробітчанка. Натомість повернулася до соціально та особисто вартісного життя, виконуючи свою місію дружини і матері.

Василина виборсалася з великої прірви небуття, очистилася від гріховного життя завдяки всеперемагаючій любові і повернулася як чесна дитина чесних батьків. Страх за розкриття батьками її гріха разом із усвідомленням свого безчестя жене її із садиби пана. Це був більший страх, ніж від принижень, яких зазнала від свого першого коханого Василя (прокляття, вимашчені дьогтем панські ворота, виставлена віха, обрізані силою коси) [19; 42, 43, 62].

В характері Василю проявлялася сила у певні критичні моменти. Вона порвала зі світом «відставних» покоївок, що тільки й пильнували, аби пан забувся забрати свої ключі від погребу чи комори, де є їстівні запаси, або хоч роздмуханий самовар – цукор у них знаходився. Вона втекла від пана вагітною в той момент, як узнала, що за нею прийшли батьки, аби повернути додому. пішла від того, хто мав усе, аби зробити її господинею свого дому. Але не зробив – через соціальні, національні, індивідуальні причини. Пан Станіслав був її згубою. А не дав їй загинути люблячий чоловік, Іван Михалчевський, що доклав для її повернення у людське співтовариство багато душевних і фізичних зусиль. Саме його сила всепрощення і сила любові, терплячисті і наполегливості повернули Василю до життя. Обраний автором фінал дарує оптимістичне бачення людського життя, в якому є місце для виправлення. Для сина священника І. С. Нечуя-Левицького безвиході для

людей нема, тому й майбутнє життя українців за християнськими нормами пов'язане з надією на щасливе подружнє життя в колі сім'ї.

Питання всепрощення і любові при вивченні особливостей відтворення національної ідентичності української молоді в повісті «Бурлачка» не досліджувалось в українському літературознавстві. В усякому разі під руками немає матеріалів, які б прямо вказували на розгляд літературознавцями питання успіху людини, що дотримується норм звичаєвого права, норм християнської моралі. Хоча можна згадати, як Тамара Гундорова у своїй статті про дослідження жіночої тілесності наводить цитату з недоступної для мене праці Андрія Ніковського, який, може, й звертав увагу на християнське всепрощення чоловіка Василя Івана, проводячи паралелі між автором і персонажем: «Андрій Ніковський колись дуже влучно зауважив, що це себе вивів Нечуй під виглядом Івана Михалчевського» [5].

Тобто автор, групуючи персонажі, подав своїй «негероїні» на противагу спокусникові – рятівника. Спосіб, що, за спостереженням С. Єфремова, у І. Нечуя-Левицького набрав ваги абсолюту [8, с. 443]. Контрастність групування образів у його творах має свої витоки від перших літературних вражень, які дарувала йому агіографічна література [8, с. 469]. Так Василина з допомогою сторонньої праведної душі поборолася саму себе й обставини, в яких вона опинилася, повернулася до життя як жінка і матір. Зауваження А. Ніковського Т. Гундорова навела для підкреслення опозиційності творчості І. С. Нечуя-Левицького до творчості Миколи Гоголя: «Символізація жінки в дзеркалі у Нечуя вже не демонічна (як у Гоголя. — Л. К.), а божественна. Божественна Природа є тим дзеркалом, в яке дивиться наратор Нечуя-Левицького» [5].

Зазвичай повість «Бурлачка» згадують в контексті творчості І. С. Нечуя-Левицького як ілюстрацію (і в світлі марксістських ідей необхідну [Див.: 16]) до життя українського народу в пореформену епоху, коли відбувалася пролетаризація селянської бідноти, якій було складно входити в механізований капіталістичний світ виробництва тощо [Див.: 8; 14; 16; 25; 26]. При цьому дослідники творчості І. С. Нечуя-Левицького ігнорували його християнський досвід, відкидаючи можливість заглибитись у світ авторського бачення християнських шляхів виходу представника українського народу зі складної ситуації.

Українська красуня Василина потрапила в біду, ставши матір'ю поза шлюбом. Напередодні материнства вона стає вигнанкою, і хоч їй повсякчас трапляються добрі люди, усвідомлення гріха та покарання за нього змушує всіх уникати. Але письменник в історію її гріха вводить ще й національне питання. І робить це досить прямолінійно, за що не раз був звинувачуваний у ідеалізації українців та зневажанні чужих, а, отже, – в націоналізмі [16, с. 529]. Дійсно, привести на роботу до пана – до гріха – автор поручає єврею, гріховний зв'язок у неї з нею з поляком. Однак, за текстом, вона набиралася гріха й серед українців. Гріх є гріх, він позанаціональний, в творах яких би письменників не піднімалось це питання, і Іван Нечуй-Левицький тут не схибив, що б хто не писав.

Василина стала матір'ю дитини поляка – пана, людини не її кола, розпусника, гульвіси. Який не мав серйозних намірів для майбутнього з нею спільного життя. Він тільки дурих їй голову, будучи красенем і заможною людиною, що стає зрозуміло вагітній Васишині дуже пізно: «Нащо ж ви мене зачіпали, коли тепер виганяєте з своєї хати? Нащо ж я вас так вірно, так щиро кохала?» [19, с. 64]. Як кожен чоловік, пан був у захопленні від краси Васишини й відповідно «поцінував» її, замінивши нею попередню покоївку. Для українського читача їх зустріч від самої згадки про її можливість прозоро передвіщає героїні горе. І все це потрапило у «реального художника-писальника» до «фокусу для своєї громади». Обійшов він стороною, відвів свій фокус тільки від інтимних подробиць взаєностосунків між двома молодими людьми, з якими вони ховалися в покоях.

Особисте, що не виносить на огляд, не допускав письменник у своєму творі, це була його принципова позиція. Згодом, нагадує М. Наєнко [Див.: 16; с. 571-573], слідує їй, І. С. Нечуй-Левицький відверто критикував у статті «Українська декадентщина» (1910 — 1911 рр.) Володимира Винниченка, творчість якого в основному припала йому до душі. Однак він не сприйняв оповідання «Рабиня Справжнього» з «сороміцьким сюжетом», стверджуючи, що «наш народ дуже соромливий і не любить навіть сороміцьких оповідань, не знає й не має в своїй мові сороміцької лайки, окрім хіба фабрицьких парубків, що напозичались і нахали того паскудства до москалів та по селах в Великоросії [...]» [21, с. 234]. І, можу додати, все-таки звертається до Бога в тяжку хвилину («Боже мій милосердний! Не дай мені пропасти. До тебе одного здійсмаю руки, тебе одного благаю» [Див.: 19; с. 65 та ін.], хоч звертання до Всевишнього звелось в більших випадках до обрядовості.

І. С. Нечуй-Левицький виступав заступником свого народу, коли справа стосувалася кохання, взаєностосунків між дівчиною і парубком, у сім'ї. Про чистоту ідеальних взаєностосунків він пише в статті «Непотрібність великоруської...». Він нагадує, що «в українській народній поезії ми бачимо широку свободу серця, свободу кохання і повну свободу особисті» [20, с. 82], що є в українства «давня вічова та козацька соціальна рівність», яка «не придавлює особисті», «рівність товариства» в чумаків [20, с. 82].

Від суспільних і станових відносин він перекидає місточок до особистих стосунків українців: «В ліричних українських піснях ми бачимо широку свободу дівчої й жіночої особисті, рівність права в коханні та в жениханні дівчини з парубком, бачимо протест сина й дочки проти батька й матері, невістки проти свекрухи. В ліричних піснях дівоче кохання вільне, як пташка в небі: його не можна ні купити, ні задарити. Дівчина вибирає собі парубка, як парубок дівчину» [20, с. 82-83]. Цю статтю І. С. Нечуй-Левицький написав після «Бурлачки», але видав раніше. І на цю етнографічну працю майже цілком лягає сюжет повісті. Або ж можна сказати, що письменник, відповідно до повісті, підібрав приклади до статті. Та не все з життя українців проілюструвала його стаття.

Бо в житті Васи́лини Паля́ник, крім недовгої за́любленості в простого парубка Васи́ля Кра́вченка із гурту заробітчан, буде трагічне кохання з паном Станіславом Я́стшембським і життєдайне кохання з Іваном Миха́лчевським. Краса Васи́лини не могла залишатися непоміченою для парубків, увага до неї буде радувати і засмучувати дівчину, і її прихильників. Вся майстерність І. С. Нечуя-Левицького як етнопсихолога буде направлена на відтворення психологічного стану дійових осіб, які перебувають у стані закоханості, при збуренні почуттів від радощів, тривоги і образ. Неодноразові розлогі описи зовнішності Васи́лини мають різноманітне кольористичне забарвлення із символічним навантаженням, що, на думку Любові Ісаєнко, виступає «елементом психологічної характеристики героїв» [10, с. 29].

Авторське мовлення, мова, думки, дії героїв у поєднанні з художніми засобами творять надзвичайно різнобарвне полотно українських характерів. Кожна дійова особа представляє собою світ звичаїв, правил поведінки. Василь після болісних переживань через розрив стосунків із Васи́линою вдається до прямої образи своєї коханої – обрізає їй разом з хлопцями коси. Васи́лина сама була ініціатором припинення відносин із Василем через красу, показну щедрість пана Станіслава, який, аби привернути увагу красуні, використовує різні прийоми – від хвалебних слів до застосування сили і осипання подарунками. Він же потім і відпускає від себе Васи́лину, яка всього лиш стала черговою покоївкою, що переступила норми дошлюбних стосунків... Опозиційним героєм стає зукраїнізований шляхтич Іван, котрий плакав за померлим Шевченком, бився з усієї сили за честь Васи́лини з її прихильником, своєю лагідною вдачею повернув її до життя.

Повість «Бурлачка» значно краще може прислужитися в дослідженнях характерології українського народу ширшим охопленням дійсності, ніж публіцистична, з елементами етнографізму, спадщина Івана Нечуя-Левицького, про що писав Д. Чижевський [28, с. 36]. В епічному полотні відображено всі згадані письменником людські свободи, рівність у коханні, здатність йти на конфлікт з будь-ким, перевага необдуманих щирих думок над меркантильними у взаємостосунках між закоханими. Але в тексті присутні й факти, які «реальний художник-писальник» не замовчував, чим здобув для свого твору визнання реалістичного, а образ української дівчини вийшов багато в чому відмінний від ідеалу.

Н. Є. Крутікова зазначила, що образ Васи́лини мав «певний зв'язок із однією з традиційних тем української літератури», вказуючи на повість «Сердешна Оксана» Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, поеми «Катерина», «Наймичка» Т. Г. Шевченка, не забувши й про відмінності [14, с. 108]. Як констатує Марія Моклиця, «образ покритки вже визнано дослідниками архетипальним», і «архетип матері-батьківщини» вже «добре засвоєний колективною свідомістю як усталена алегорія» [15, с. 25].

Вирушення на заробітки для Васи́лини було виходом у світ, який одразу відкрив простір свободи, з відповідальністю насамперед перед собою, батьками, громадою, суспільством. Дуже швидко перед нею постало питання вибору між праведним і гріховним життям. І тут вона йде більше за

інстинктами, ніж за моральними нормами суспільства. Вибір піти на буряки був звабою заробити. На буряках вона була зваблена роботою в маєтку пана. А потім, зваблена товариством пити горілку, зваблюється перейти працювати в покої. Тут же вона звабилась на прикраси, якими одарив її пан Станіслав.

Про інтимні стосунки між покоївкою та паном автор повідомляє не прямо. Небайдужість одне до одного стає відомо з поведінки, мови героїв. Зваблена Василина набула неофіційного становища людини, значно ближчої до пана, ніж покоївка, і далеко не простою «жертвою панської примхи» [14, с. 19]. Крок за кроком вона, сподіваючись на виняткове своє становище в житті коханого Станіслава, підійшла до краю у взаємостосунках з людиною вищого соціального стану. На цьому зваби припинилися, розкрилася перед нею дійсність, якої вперто не хотіла помічати, хоча лунали насмішки, подавалися скриті і відкриті вказівки на її безсоромну поведінку. І жалю особливого за це ніхто не виказував, бо Василина не була першою, що йшла отак з панського двору.

Так за Василиною пройшов автор до прірви життя в прямому і переносному розумінні. Про її вагітність вперше читач починає підозрювати в момент втечі з маєтку, а прямо дізнається в той час, коли вона в таємному місці, високо над річкою породила дитину. З тієї високості вона вкинула у річковий вир своє дитя як ненависний тягар, що ним наділив її колись коханий пан Станіслав. Потому Василина пройшла всі кола заробітчанства з гультьяйством, любовними інтригами, пияцтвом. Весь цей час її гнітила пам'ять про те, як бовтнула її дитинка у воду. Шум і вигляд водяного виру викликали страшні спогади про гріх дітовбивства.

Та все ж таку молоду і гарну Василину порятувала любов Івана Михалчевського, з яким вона знайшла спокій і душевну рівновагу. Вона народила йому дітей, здобувши повагу у свекрухи, знайшовши честь, аби з'явитися на очі батьків.

Сам перебіг подій у повісті свідчить про композиційну майстерність письменника, який пов'язав, нагадують Н. Крутікова та М. Наєнко, вчинки Василини із «мотивом «стеблівської» пісні-балади (Ой у нашому Стеблеві...)), яка є «художнім центром повісті» [14, с. 19; 16, с. 539]. Отже перелюб і дітовбивство Василини були не одинокими випадками, вони відомі народу, який творив пісні, вони відомі автору, який також свідчить про неминучість покарання за гріх, яке приходило рано чи пізно у різних формах.

І. С. Нечуй-Левицький про це зазначав у авторських відступах, разом з тим констатує відвертість, щирість у почуттях Василини до пана Станіслава була справжніми, безкорисливими. Автор на прикладі Василини розгортає історію помилки дівчини у своєму вільному поводженні з парубками і чоловіками. З тексту стає зрозумілим, що така поведінка не допустима (і тут можна пригадати приказку: «На козаку нема знаку, а на дівчині дві причини»). Бо якщо й можна щось приховати недовгий час, то все одно рано чи пізно таємне стане явним, буде людський суд. Що й сталося. Колишній хлопець, з яким Василина зустрічалася, мав одностороннє ставлення до гріховного життя, і їй насильно обрізали косу. Голову ж

покрили хусткою подружки-суперниці. Так проявляються знаки, «причині» прихованого позашлюбного кохання.

Фактично у всіх народів жінка у шлюбному стані повинна мати покриту голову (не розглядаємо тут традиції єврейського народу), аби її волосся не було відкрите для огляду. Дівчина, навпаки, мала демонструвати свої коси як ознаку краси, здоров'я. А ще – тілесної чистоти, незаплямованої дошлюбними статевими стосунками, які можуть привести до народження дитини, яку треба мати змогу виростити. Так звичай мав на меті зберегти для життя матір і її дитину, які повинні мати у суспільстві певний соціальний і матеріальний статус.

Обрізані коси можна нікому не показувати, сховавши їх під хусткою. Однак коли покрита голова у дівчини-жінки, про заміжжя якої ніхто не чув (з огляду на всезнаючу громаду), то до неї виникало багато питань, зокрема й про весілля, про мужа. Коли жінка не може сказати, що вона мужня жона (крім вдови), то їй дається однозначна оцінка: вона скоїла гріх. Про почуття любові ніхто не згадує, адже ті хто любляться, мають взяти шлюб. Тоді дівчину і покривають за звичаєм хусткою, вона буде і дружиною, і матір'ю, буде мати сімейне щастя. А життєва доля покритки – дівчини-жінки – прогнозується як сумна й з трагічним фіналом. Про це застережливо нагадували батьки, коли Василина навідалась на Різдво до них, відлучившись із панської служби [19, с. 56 — 57].

І. С. Нечуй-Левицький провів свою «негероїчну героїню» перед невеликою групою людей, обізнаних в більшій чи меншій мірі з її гріхом: парубки, панська прислуга, пан, його знайомі і родичі, представник єврейського народу, проїжджий чоловік, жінки, що допомогли Васишині прийти в себе після пологів. Весь час виникали питання: що ж буде з красунею, що так рішучо-боязко виступила в світ сапати панські буряки. На них сама, в тій чи іншій мірі відповіла Василина. Там, на скелі, над Россю закінчилася зовнішня, видима історія гріха, щоб перерости у душевний біль, що не відпускатиме її як матір, людину, християнку своїм жалем і жахами.

Валер'ян Підмогильний, вдаючись до психоаналізу за новими поглядами на психіку людини З. Фройдом, у повісті «Бурлачка» переводить гріх дійової особи на автора, вказуючи, що «виступає він месником своєї, від двох пар близнят померлої, матері», отак страшно вибудувавши життя Васишини [23]. «Це він, «людина чесна, моральна й сумирна», — пише В. Підмогильний, — привів Васишину до святої Роси, поставив її на скелю, це він її руками справив кару, він на уста їй двічі поклав прокляття: «не діждеш ти, щоб я годувала твою дитину» — і в цьому рефрені до помсти нам чути голос його несвідомого, що знає, наперекір усякій моралі, тільки один первісний закон: око за око, і зуб за зуб» [23]. При цьому психоаналітик випускає з виду душевний біль, плач за згубленою дитиною, психічний розлад Васишини як наслідок усвідомлення гріха [19, с. 76]. Тому гарно вибудована В. Підмогильним інтерпретація авторського задуму не в усьому переконлива.

А задум І. С. Нечуя-Левицького прочитується відверто в кінцівці твору: грішна і розкаяна українська душа Васишини буде мати змогу проводити

чесне життя завдяки любові. Від любові до зненависті – один крок. Ненависть породжує зло. Парубоцька особиста помста за відкинуту любов опуститься з висот возвишеної любові, обріже косу і відкриє її гріх. Помста панові – здійснення дітовбивства. Але ця помста вразить психічним розладом саму дівчину-жінку. Водночас Василю буде тримати інша любов, що сягає божественної високості, — сокриє її гріх, підтримає її, направить її на праведний шлях. Душа, що звільнилася від гріховного тягаря, сміливо може оглянути те місце, де зійшла з праведної дороги і відчути відсутність зв'язку з тим минулим, сміливо йти до батьків і плакати від щастя зустрічі з рідними душами [19, с. 151 — 152].

Творчість І. С. Нечуя-Левицького надзвичайно багатогранна, її не можна зводити до якихось узагальнень, до утилітаризму, які збіднять уявлення про автора, його світогляд, художню майстерність [26, с. 415]. За ці його якості Іван Франко цінував і недаремно назвав його «колосальним, всеобіймаючим оком України» [25, с. 374]. Його уміння передавати почуття, психічний стан людини стали класичним зразком в українській літературі. Картини природи, які він для цього часто використовує, стали хрестоматійними. Правда, є й нарікання сучасного покоління молодших науковців на великі описи природи, через які, мовляв, «ніхто з нас на дозвіллі — «для себе» — не читає Нечуя-Левицького чи Панаса Мирного» [27, с. 111]. Однак старшого віку літературознавці знають силу пейзажних картин, бо «красвид у літературному творі може виконувати різні функції» [11, с. 69]. Через це можна сказати, що скільки письменників — то стільки й варіантів відображення дійсності, а скільки літературознавців — стільки й інтерпретацій текстів.

І. С. Нечуй-Левицький усвідомлював, що творчість українського письменника має бути присвячена українському питанню, заради якого йому «водночас доводиться будити і «долати» національну свідомість» [30, с. 7]. В повісті «Бурлачка» змальовані молоді українці у всій повноті взаємостосунків в українському середовищі та людьми різних національностей, сімейного, майнового, соціального статусу, різних вікових груп, індивідуальної поведінки. Цей прозовий твір великої форми залишається чудовою ілюстрацією до великого числа створених українськими письменниками образів дівчини, жінки, матері.

Список використаної літератури

Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. — 2-е вид. — К.: Обереги, 2003. — 144 с.

***

1. Александров О. В. Вербализация чуда // Александров О. В. Література Київської Русі: Між міфопоетикою і християнським символізмом: [Статті. Монографія] / Олександр Александров. — Одеса: Астропринт, 2010. — С. 166-176.

2. Веретюк О. Скажи мені, хто я? (Проблема національної ідентичності літератури, літературного твору та його автора) // Слово і час. — 2005. — № 12. — С. 69 — 72.
3. Вознюк О. М. Імагологічна перспектива України у творчості Є. Стемповського // Режим доступу: www.bdpu.org/scientific_published/ukr_lit_2008/Voznyuk/.
4. Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської // Б. Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу: Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні ХІХ — поч. ХХ ст. — К.: НАН України. Інститут української археографії, 1994. — С. 34-105.
5. Гундорова Т. Жінка і Дзеркало // Ї. — Число 17. — 2000. — Режим доступу: (<http://www.ji.lviv.ua/n17texts/hundorova.htm>).
6. Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну // Б. Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу: Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні ХІХ — поч. ХХ ст. — К.: НАН України. Інститут української археографії, 1994. — С. 106-147.
7. Драгоманов М. П. Українське письменство 1866 — 1873 років // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. Т. 1. — К.: Наукова думка, 1970. — 532 с.
8. Єфремов С. Іван Левицький-Нечуй // Єфремов С. Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії. — К.: Наук. думка, 2002. — С. 396 — 494.
9. Жулинський М. Г. Традиція національного і європейського культурного розвитку кінця ХІХ — початку ХХ століття та ідейно-естетичні пошуки української літератури 20-х років // Жулинський М. Г. Нація. Культура. Література: нац.-культ. міфи та ідейно-естетичні пошуки української літератури. — К.: Наук. думка, 2010. — С. 241 — 254.
10. Ісаєнко Л. Смилові параметри кольорового універсаму «Лісової пісні» Лесі Українки // Волинь філологічна: текст і контекст. Явище синтезу мистецтв в українській літературі: Зб. наук. пр. — Вип 5. / Упоряд. М. М. Хмелюк, Т. П. Левчук. — Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. — С. 19-29.
11. Качуровський Ігор. Генерика і архітектоніка. Кн. II. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 376 с.
12. Козинський Л. Національна ідентичність української молоді в повісті «Бурлачка» І. С. Нечуя-Левицького. Ч. I // Філологічний вісник Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини : збірник наукових праць. — Умань: ВПЦ «Візаві», 2012. — Вип. 2. — С. 210 — 214.
13. Козинський Л. Національна ідентичність української молоді в повісті «Бурлачка» І. С. Нечуя-Левицького. Ч. 2 // Філологічний вісник Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини : збірник наукових праць. — Умань: ВПЦ «Візаві», 2012. — Вип. 2. — С. 170 — 176.
14. Крутікова Н. Є. Іван Нечуй-Левицький // Нечуй-Левицький І. Твори: В 2 т. Т. 1. Повісті та оповідання. П'єса. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 5 — 29.

15. Моклиця М. Покритка в творчості Шевченка (Психоаналітична інтерпретація) // Січ. — 2000. — №3. — С. 24 — 31.
16. Наєнко М. К. Іван Семенович Нечуй-Левицький (1838 — 1918) // Наєнко М. К. Художня література України: Програма-мінімум. Ч. I: Від міфів до реальності. — К.: Вид. центр «Просвіта», 2005. — С. 524 — 574.
17. Наєнко М. К. Володимир Кирилович Винниченко // Наєнко М. К. Художня література України. Від міфів до модерної реальності / М. К. Наєнко. — К.: Вид. центр «Просвіта», 2012. — С. 645-660.
18. Наєнко М. К. Історія українського літературознавства: Підручник. — К.: ВЦ «Академія», 2001. — 360 с.
19. Нечуй-Левицький І. Бурлачка. Повість // Нечуй-Левицький І. Твори: В 2 т. Т. 2. Повісті та оповідання. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 6 — 152.
20. Нечуй-Левицький І. Українство на літературних позвах з Московщиною: Культурологічні трактати. — Львів: Каменярь, 1998. — 256 с.
21. Нечуй-Левицький І. Українська декаденщина // Нечуй-Левицький І. Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія: У 3 кн. Кн. 2: Навч. посібник. — К.: Либідь, 1998. — С. 229 — 237.
22. Панченко В. Ідеологічна повість II половини XIX ст. і генеза соцреалізму // Слово і час. — 2011. — № 2. — С. 58 — 63.
23. Підмогильний Валер'ян. Іван Левицький-Нечуй (Спроба психоаналізу творчості) // Життя й революція. — 1927. — № 9. — С. 296 — 297. — Режим доступу: (<http://www.ukrcenter.com/Література/Валер'ян-Підмогильний/24132-1/Іван-Левицький-Нечуй>).
24. Побірченко Н.С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині XIX — на початку XX століття: У 2 кн. Кн. 1.: Київська громада. — К.: Наук. світ, 2000. — 307 с.
25. Франко І. Ювілей Івана Левицького (Нечуя) // Франко І. Зібрання творів. У 50-ти т. Т. 35. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 370-376.
26. Франко І. Маніфест «Молодої музи» // Франко І. Зібрання творів. У 50-ти т. Т. 37. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 410-417.
27. Цимбал Я. В. Вивіска як елемент сюрреалістичного пейзажу: М. Йогансен і французький сюрреалізм // Літературна компаративістика. — Вип. I. — К.: ПЦ «Фоліант», 2005. — С. 111 — 121.
28. Чижевський Д. До характерології слов'ян. Українці // Чижевський Д. Філософські твори: у 4-х тт. / Під аг. Ред.: В. Лісового. — Т. 2. — К.: Смолоскип, 2005. — С. 36-42.
29. Чижевський Д. І. Порівняльна історія слов'янських літератур: У двох книгах. — К.: ВЦ «Академія», 2005. — 288 с.
30. Шумило Н. М. Українська проза кінця XIX — початку XX ст. проблема національної іманентності. Автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.01.01 / Н. М. Шумило; НАН України. Ін-т л-ри ім. Т.Г.Шевченка. — К., 2004. — 39 .